

УДК 655.5 + 002.2

М. Б. Думанська

ГРОМАДСЬКА І ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІЇ ГРІНЧЕНКО-ЗАГІРНЬОЇ

Розглянуто багатопланову діяльність Марії Грінченко, яка дотепер відома лише як письменниця Марія Загірня. Висвітлено основні віхи та окреслено пріоритетні напрямки її культурно-просвітницької і редакторсько-видавничої роботи.

We have examined the many-sided activity of Maria Grinchenko who had been known only as a writer Maria Zahirnia till nowadays. We have elucidated the main landmarks and have outlined the primary ways of her culturally educational and editorially publishing work.

Останніми роками в Україні — за часів незалежності — повернено, а інколи і вперше введено до наукового обігу, багато імен. Проте, деякі з них — письменники, освітяни, провідники політичних рухів, митці і т. д. — на жаль, і далі залишаються невивченими.

Однією з таких постатей є промоторка української справи, літераторка, громадська діячка, редакторка та видавець, перекладачка, публіцистка Марія Грінченко-Загірня (дівоче прізвище — Гладиліна). Діяльність письменниці висвітлена досить фрагментарно, а інформація про неї буквально розсіяна у різних джерелах (до речі, неопрацьованими залишаються багаті архівні матеріали). Прикметно, що Марія Грінченко-Загірня поки що залишається в тіні свого чоловіка — відомого літератора, етнографа, перекладача, вчителя, і культурного діяча Бориса Грінченка. Саме в літературі, присвяченій його подвижницькій діяльності, і натрапляємо на більшість принагідних згадок про Марію Грінченко-Загірню. Автори характеризують її найчастіше (і передовсім) як Грінченкову вірну подругу і соратницю, помічницю та порадицю, яка перейнялася чоловіковими ідеями та ідеалами, напр.: «На початку 80-их років Б. Грінченко запалив бажанням працювати для свого народу приятелів..., пізніше — свою майбутню дружину М. Гладиліну...» [4, с. 65]; «Вийшовши заміж, Марія Миколаївна щиро перейнялася ідеями свого чоловіка...» [7, с. 213]; «Марія Миколаївна стала помічницею і співробітницею в усіх літературних, громадських, видавничих та наукових справах свого чоловіка» [8, с. 13] тощо. Ми не заперечуємо такого впливу, оскільки, як свідчать, наприклад, архівні матеріали, подружжя дійсно переважно працювало в тандемі у зв'язку із спільними зацікавленнями і схожим баченням проблем. Ось як згадує Микола

Чернявський: «Буває іноді в природі таке явище, що зіходяться в небі проти наших очей дві зірки й горять вони якийсь час подвійним світлом. Цю зустріч зірок нагадує мені подружжя Грінченків. За цю зустріч Грінченко повинен був дякувати долі. Та він, мабуть, і дякував. Удвох вони, в дружньому подружжі, переживали всякі пригоди, перебували чорні дні, вдвох ділили й радощі від задоволення від здійснення заповітних намірів і бажань» [8, с. 13]. Проте, маємо визнати, що, крім фахової допомоги чоловікові практично у всіх його починаннях, Марія Грінченко-Загірня провадила самостійну, окремішню багатогранну діяльність. Вона була активною учасницею суспільного та культурно-мистецького руху кінця XIX століття, членом «Просвіти» (до речі, промовистий той факт, що поліція вважала письменницю *найнеблагонадійнішою* серед жінок-«просвітянок» [1, с. 74]); однією із засновниць Жіночої громади в Києві, основним завданням якої, було виховання дітей у національному дусі й популяризування української літератури; секретарем журналу «Нова громада»; керувала одним з п'яти (мистецьким) секторів Союзу українок; поширювала феміністичні ідеї та виступала за розгортання громадського жіночого руху тощо. Про причетність Марії Грінченко-Загірньої до тогочасної небайдужої інтелігенції свідчать і її приятельські взаємини із Русовими, Шарагами, Марковичами та багатьма іншими діячами — представниками небайдужої української інтелігенції.

Кожній справі, за яку бралася Марія Грінченко-Загірня, вона віддавалася вся: з усім своїм талантом і фаховістю, наполегливістю, витривалістю і навіть упертістю. Ні особисті невдачі та трагедії (вона пережила смерть єдиної дочки і внука), ні постійні утиски, що супроводжувалися частими змінами місць проживання, ні офіційні заборони, які особливо нестерпними були на Східній Україні та переслідували усі прояви українського суспільно-політичного і культурного життя (згадаймо тільки найвідоміші — Валуєвський циркуляр та Емський указ) не стали їй на заваді.

Чи не найосновніше завдання, яке ставила перед собою Марія Грінченко-Загірня, — це вибороти українську школу з національними традиціями та українською мовою викладання. З 1887 року, працюючи в селах Східної України, молода вчителька разом з чоловіком, відчуваючи гостру потребу шкільних і сільських бібліотек у підручниках, книжках для народного та дитячого читання, беруться від руки (!) переписувати твори українських письменників (до речі, для зручності використання — друкованими літерами), упорядковувати збірки, опрацювати їх [5]. Звичайно, така праця не могла відчутно сприяти збільшенню бібліотечних фондів, проте так Марія Грінченко-Загірня набувала досвіду адаптування класичних творів художньої літератури, вправлялася у вмінні наукового популяризування для читачів «з народу», що дуже знадобилося їй у подальшій творчій діяльності. До речі, вчителювання не обмежувалося тільки практичною роботою — навчанням, викладанням і підготовкою літератури для своїх учнів; воно стало фундаментом для певних теоретичних узагальнень, більшість з яких не втратила своєї актуальності і сьогодні, незважаючи на розмаїття відповідних методик та підходів.

Активно проявила себе Марія Грінченко-Загірня і в літературній творчості. Вона — авторка поетичних, прозових художніх творів, книг просвітницького характеру для народу, публіцистичних брошур, спогадів про відомих сучасників, бібліографічних праць, статей і рецензій, що друкувалися у тогочасній пресі (через відомі історичні умови, переважно у західноукраїнській) тощо. Її матеріали рецензували і писали на них відгуки у багатьох періодичних виданнях, зокрема (а у деякі періоди — найчастіше) у Галичині.

Особливої уваги заслуговують науково-популярні твори письменниці, які можуть стати прикладом популяризаторської майстерності (вдалого поєднання високого наукового рівня і доступності малоосвіченому читачеві) і для багатьох сучасних авторів. Їх тематична палітра багата і різноманітна: Марія Грінченко-Загірня писала про «плюси» і «мінуси» щеплень, про винахід Стефенсона — паровоз і будівництво першої залізниці, про шахти тощо; а також цікаво і захопливо розкривала факти з біографії багатьох відомих людей — Лінкольна, Сократа, Сагайдачного, Жанни д'Арк та ін. Тільки з'являючись, ці книги одразу ж знаходили схвальні оцінки: «Своевременно отмечая новые выпуски полезной и интересной серии книг для народного чтения на малорусском языке в Чернигове, мы всегда с особенным удовольствием останавливаемся на книгах, написанных талантливым популяризатором М. Загирней...» [5, с. 424].

Зазначимо, що часто через цензурні заборони авторка не мала можливості друкуватися у Києві, інших містах на сході та в центрі України, тому багато її праць виходило у Львові — окремими збірниками та в серії «Просвітні листки».

Марія Грінченко-Загірня відома і завдяки своїй плідній перекладацькій діяльності: вона працювала над творами Андерсена, Ібсена, Бічер-Стоу, Метерлінка, Марка Твена, Зудермана, Гольдоні, Толстого, Тургенева, Салтикова-Щедріна, Лескова та ін.

Один з пріоритетних напрямів роботи письменниці, пов'язаний із реалізацією обширної освітньо-просвітницької програми, — редакційно-видавничий.

Спроба налагодження систематичної роботи видавництва на Наддніпрянщині була здійснена ще в кінці 1850-х — на початку 60-х років. Однак, помітної активності цей рух набув тут у 90-і роки XIX століття, коли почали виникати українські видавництва. Спочатку українські книжки видавали окремі особи чи невеликі гуртки, які не мали прав легалізованих товариств [6, с. 55]. Саме таку роботу і провадило подружжя Грінченків у Чернігові впродовж 1894–1902 років, долаючи незлічені утиски з боку як усіляких властей, так і представників запопадливого місцевого інтелігентного міщанства, і працюючи всупереч матеріальним, адміністративним та цензурним перешкодам. Видані книжки (а це класичні твори української та світової літератури, художні твори тогочасних письменників, обробки фольклорних матеріалів, науково-популярні книги, бібліографічні нариси та ін.) завжди знаходили своїх читачів на всіх (!) українських землях. До речі, за час роботи видавництва, вийшло майже 50 назв

книжок неймовірно, як на ті часи, накладом — 200 тис. примірників. Цікаво, що «сімейний «коллектив» виконував усі видавничі операції — від створення чи замовлення оригіналів, їх переписування, підготовки до складання — до ведення коректури і розсилання тиражу» [5, с. 421]. Про читацьку адресу виданих книжок свідчать, зокрема, їх мінімальні ціни (у середньому 3–7 копійок), які, зрозуміло, не компенсували витрат. Видання переважно були «кишенькового» формату, надруковані на дешевому папері; якщо використовували кращий папір (для частини тиражу), ціна книжки трохи зростала (детальніше про видавничу політику чернігівського видавництва [2, 5]).

Редакційно-видавнича робота не була для Марії Грінченко-Загірньої «лубочною» — вона пройшла школу легальної видавничої діяльності у Петербурзі у «Благотворительном обществе для издания общепользных и дешевых книг», що, зокрема, дозволило їй керувати видавництвом ім. Б. Грінченка впродовж 1910–1918 років.

Письменниця проявила себе неоднобоко: вона працювала з дитячою, науково-популярною, довідковою, науковою, навчальною літературою.

У 1912 році вперше вийшов друком підручник, написаний Марією Грінченко-Загірньою та Борисом Грінченком, «Рідне слово» («Українська читанка») з підзаголовком «Перша після граматики книга для читання». Видання реалізувало прагнення авторів до національного виховання, яке ґрунтується на традиціях українознавства. Прикметно, що спеціальний розділ у читанці має назву «Рідний край», у якому в доступній для дітей формі розповідається про українську землю: «Край, що ми в ньому живемо, зветься Україною. Ми звемося українцями. Наша мова зветься українською мовою. Немає нам кращого краю, як наша Україна. Немає нам кращої мови, як наша українська мова» [8, с. 15]. Варто зауважити, що написаний він у той час, коли навіть слова «Україна», «український» були крамольними. Тому книга була виявом високої громадянської свідомості і навіть героїзму.

Вдруге, читанка «Рідне слово» вийшла друком у Києві 1918 року, коли на території України почали створювати перші національні навчальні заклади. Наступного року Марія Грінченко-Загірня видає у двох книгах читанку «Наша рідна мова», яка була логічним продовженням «Рідного слова».

Багато свого часу письменниця присвячувала збиранню та упорядкуванню українських етнографічних та фольклорних матеріалів, працюючи разом з Борисом Грінченком, Оленою та Дмитром Марковичами та ін. Треба сказати, що фольклористична спадщина Марії Грінченко-Загірньої ще мало досліджена. Тому особливий інтерес становлять перший і другий томи «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях», де вміщено матеріали, зібрані авторкою, а також її праця «Про одруження на Україні в давніші часи». Продовженням фольклористичної роботи став збірник «Із уст народу» [8].

З 1902 року, коли сім'я Грінченків переїжджає з Чернігова до Києва, Марія Грінченко-Загірня працює з чоловіком над створенням, укладанням та редагуванням «Словаря української мови», який побачив світ у чотирьох томах

у 1907–1909 роках. Матеріали до словника, які почали збирати ще в середині XIX століття (їх готували Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Драгоманов, Олександр Кониський, Дмитро Яворницький та інші видатні діячі нашої культури), передали для остаточного опрацювання подружжю Грінченків, яке вже мало практичний досвід у цьому, допомагаючи видавати відомий «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки.

У словник увійшло близько 70 тисяч «реєстрових українських слів, з перекладом їх на російську мову і з відповідним українським ілюстративним матеріалом з найрізноманітніших джерел — фольклорних та етнографічних збірників, літературних творів, словників, розмовної народної мови з усієї території України. А той час це було найбільше зібрання лексичних фондів української мови» [8, с. 15].

Роботу Грінченків високо оцінили не лише сучасники (до речі, словник здобув другу премію Російської Академії наук — першу тоді взагалі не присуджували), але й нащадки. Саме на матеріалах словника ґрунтувалися перші прийняті «Найголовніші правила українського правопису» (1912 р.). Крім того, численні посилання на «Словарь української мови» можна знайти в багатьох термінологічних і перекладних російсько-українських словниках, що виходили наступними роками.

Величезний лінгвістичний досвід Марії Грінченко-Загірньої знадобився і тоді, коли було засновано Академію наук України і постало питання про організацію роботи над словником живої мови. Письменниця почала працювати редактором цього видання. «Російсько-український словник Комісії, що видає Державне видавництво, чимало зобов'язаний Марії Миколаївні. Надруковані томи Російсько-українського словника на кожній сторінці носять сліди її глибокого знання і того не поминального чуття народної мови, що властиве буває тільки вибраним натурам», — писав Сергій Єфремов [8, с. 15].

Навіть такий стислий і неповний перелік редакторських та видавничих здобутків Марії Грінченко-Загірньої виявляє потребу дослідити саме «творчо-редакторсько-видавничий» аспект діяльності письменниці: її редакторські знахідки і досвід під час підготовки до видання творів різних видів літератури, теоретичні міркування, обґрунтовані цим багаторічним досвідом, засади редакційно-видавничої політики, обумовлені, напевно, тогочасними обставинами, про які йшлося вище, тощо. Ставимо за мету не просто заповнити «білу пляму» у біографії Марії Грінченко-Загірньої, а підійти до її постаті з погляду переосмислення і переоцінки її праці, об'єктивного зваження її внеску у національну культуру і, зокрема, оцінити її редакційно-видавничу діяльність — не допускаяючи при цьому, звичайно, зайвої глорифікації.

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. К., 1995. 2. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX–перша третина XX ст.) / За ред. Н. Зелінської. Львів, 2003. 3. Грінченко Марія Михайлівна // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. 4. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К.,

1999. 5. Квітко І. С. Борис Грінченко — видавець, редактор, автор популярних книжок для народу // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції 25–26 серпня 1995 року. Львів, 1996. С. 420–428. 6. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX–перша третина XX ст.). К., 1992. 7. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. К., 1994. 8. Неживий О., Нежива Л. На ниві добротворення (До 135-річчя з дня народження Марії Загірньої) // Дивослово. 1998. № 6. С. 13–15.

УДК 002.2

Б. В. Іваницька

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ТИПІВ НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД XIX ст.

Викладено відомості про формування та розвиток українських читанок у XIX — на початку XX ст. Висвітлено погляди видатних діячів культури та освіти на виховання, школу і навчальні видання.

In this article you can find the detail information about creation and development of Ukrainian literature for pre-schools (books named «chytanka») in XIXth — the beginning of XXth centuries. The main ideas of famous Ukrainian cultural and educational leaders in teaching basic knowledge skills, manners and social behavior has been showed, and their ideas about educational literature has been showed as well.

Новим типом навчальних видань у XIX ст. на українських теренах стали читанки та букварі.

Авторство перших гімназійних підручників для читання, нового зразка, укладених відповідно до концептуальних засад національного шкільництва, належало А. Крушельницькому. «Читанка» для першого класу складалася із вдало підібраних тематично та добре організованих композиційно структурних одиниць. Розділ «Епічна поезія» містить казки, перекази і легенди. Також подаються і народні казки («Лисичка-Сестричка і Вовк-Панібрат», «Івасик Телесик», «Калинова сопілка» та ін.), казки Г. Х. Андерсена («Погане каченя», «Білявка»), казки братів Грімм («Чародійна скрипка», «Хатка в лісі»), а також перекази («Кирило Кожум'яка», «Перекази про давній Київ» І. Левицького, «Вибір гетьмана» Т. Шевченка та ін.). Наступний ліричний розділ цієї читанки містить твори: «Наша слава» Т. Шевченка, «На святий вечір» Б. Лепкого, «У страшний четвер» В. Щурата та низка інших. Отже, доволі багато творів з елементами фантастики. Це, на думку фахівців, позитивно впливає на виховання та освіту школяра-гімназиста. У підручнику зібрані твори не тільки українських авторів, але й зарубіжних, що дає можливість школярам ознайомитися з культурою життя інших народів. А. Крушельницький у цьому розділі, як і в наступних, послідовно впроваджує у практику концептуальні засади шкільного книговидання, що враховують психологічні особливості дітей, рівень їхнього розвитку, коло інтересів та потреб.